

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Θ. ΤΣΑΤΣΟΣ

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΝΟΜΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Για την επανένωση
της γερμανικής νομικής επιστήμης

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΝΤ. Ν. ΣΑΚΚΟΥΛΑ
ΑΘΗΝΑ - ΚΟΜΟΤΗΝΗ 1990

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ
ΝΟΜΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Θ. ΤΣΑΤΣΟΣ

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΝΟΜΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Για την επανένωση
της γερμανικής νομικής επιστήμης

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΝΤ. Ν. ΣΑΚΚΟΥΛΑ
ΑΘΗΝΑ – ΚΟΜΟΤΗΝΗ 1990

Αφιερώνεται
στον μεγάλο Αρχιτέκτονα
της επανένωσης
και της διεθνούς ειρήνης,
HANS-DIETRICH GENSCHER
τον αγαπητό φίλο

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στις 18 Οκτωβρίου 1990, στο Λουθηριανό Πανεπιστήμιο της Halle (τέως Ανατολική Γερμανία), με συμμετοχή της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου του Hagen (τέως Δυτική Γερμανία), ξεκίνησε μία ασυνήθιστη διαδικασία. Πρόκειται για τη μετεκπαίδευση αποφοίτων ανατολικογερμανικών Νομικών Σχολών, κυρίως δικαστών, στις βασικές έννοιες του δυτικού δικαιοσύνης συστήματος. Ως κοσμήτορας της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου του Hagen είχα τη χαρά να κάνω ένα σύντομο εισαγωγικό μάθημα με αφορμή την τελετή έναρξης της μετεκπαιδευτικής αυτής διαδικασίας.

Το κείμενο το μετέφρασα στα ελληνικά και δημοσιεύτηκε, παρά την υπέρμετρη για μία εφημερίδα έκτασή του, απλόχερα και τιμητικά στην «Κυριακή Ελευθεροτυπία» της 21.10.90. Ευχαριστώ γι' αυτό θερμά τη διεύθυνση της εφημερίδας. Στο κείμενο του μαθήματος έγιναν ορισμένες προσθήκες που προέκυψαν αυθόρμητα κατά την προφορική ανάπτυξη, συνοδεύεται δε από ελάχιστες, ίσως όμως χρήσιμες, υποσημειώσεις.

Η απόφασή μου για την αυτοτελή δημοσίευσή του στηρίζεται στο γεγονός ότι διατυπώνονται σε αυτό, υπαινικτικά, κάποιες πολιτειολογικές αναζητήσεις ανοικτές για παραπέρα στοχασμό.

Δημήτρης Θ. Τσάτσος Σκιάθος, Δεκέμβριος 1990

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑΣ

Στη δημοσίευση της ελληνικής μετάφρασης η «Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία» της 21.10.1990 προέταξε το παρακάτω σημείωμα της σύνταξης:

«Η πορεία της επανένωσης των δύο γερμανικών πολιτειών επισφραγίστηκε με τη σχετική συμφωνία που άρχισε να ισχύει την 3η Οκτωβρίου. Η στιγμή αυτή, που αποτελεί ασφαλώς σταθμό στην ευρωπαϊκή και παγκόσμια ιστορία, δεν ήταν πάντως δυνατό να επουλώσει τις πληγές που είχε δημιουργήσει η διαίρεση της Γερμανίας. Έτσι, πολλά απομένουν ακόμη για να οδηγηθούμε από την πολιτειακή ένωση στη δημιουργία μίας κοινωνίας με κοινές αρχές και αξίες.

Η διεργασία που πραγματοποιείται στη Γερμανία έχει άλλωστε αναμφίβολα πολύ μεγαλύτερη σημασία για την πολιτική, πολιτισμική, οικονομική και κοινωνική σύγκλιση Δύσης και Ανατολικής Ευρώπης. Στη διεργασία αυτή καθοριστικός είναι και ο ρόλος του δικαίου. Έκδηλη είναι η ανάγκη δημιουργίας κοινού νομικού πολιτισμού στην Ευρώπη, που με τη σειρά του θα αποτελέσει ένα από τα βασικά θεμέλια για την οδόμηση του κοινού ευρωπαϊκού σπιτιού.

Το κείμενο που δημοσιεύει σήμερα η «Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία» είναι η ομιλία του καθηγητή Δ. Θ.

Τσάτσου στην τελετή έναρξης του προγράμματος μετεκπαίδευσης δικαστικών και εισαγγελικών λειτουργών της Ανατολικής Γερμανίας στις δικαιοϊκές αρχές και αξίες της σύγχρονης δικαιοκρατούμενης δημοκρατικής πολιτείας. Η τελετή έγινε στο Πανεπιστήμιο της Halle στις 18 Οκτωβρίου. Η ιδιαιτέρως σημαντική συμβολή του καθηγητή Δ. Θ. Τσάτσου στη σύλληψη, το σχεδιασμό και την πραγματοποίηση του προγράμματος δείχνει πως και η Ελλάδα μπορεί με τις επιστημονικές δυνάμεις της και τους καταξιωμένους εκπροσώπους της να βρεθεί στο επίκεντρο ανάλογων πρωτοβουλιών. Μπορεί να απαγκιστρωθεί από μία νοσηρή προσήλωση στο παρελθόν, να προσβλέψει στο μέλλον και να διεκδικήσει το μερίδιό της στην οικοδόμηση του κοινού ευρωπαϊκού σπιτιού.»

Κορυφαία στιγμή

1. Κάθε άνθρωπος, που αντλεί το νόημα της ζωής από την *επικοινωνία*, προσμένει μία κορυφαία στιγμή. Αισθάνομαι, πως εγώ σήμερα ζω ανάμεσά σας μία τέτοια κορυφαία στιγμή. Χαίρομαι λοιπόν που, ως Κοσμήτορας της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου μου κάνω την έναρξη της ιστορικής αυτής συνεργασίας με τη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου της Halle, για τη μετεκπαίδευση νομικών της πρώην «Λαϊκής Δημοκρατίας της Γερμανίας». Το γεγονός για μένα δεν είναι μόνο τιμητικό, αλλά κάτι περισσότερο: Μου προσφέρεται η δυνατότητα συμμετοχής στο ιστορικό γίγνεσθαι στη χώρα σας.

Πρόσκαιρη η αυθαιρεσία

2. Υπάρχουν συναντήσεις που δεν προγραμματίζονται από εμάς, αλλά από την Ιστορία. Τέτοια είναι και η σημερινή μας συνάντηση. Και είμαστε ευγνώμονες που — τύχη αγαθή — έχουμε το προνόμιο να την ζούμε, έστω και με καθυστέρηση σαράντα ολόκληρων χρόνων. Αυτό που ξεκινά σήμερα εδώ είναι συνέπεια ενός κοσμοϊστορικού γεγονότος με *αντίστοιχες συνέπειες στο επίπεδο του νομικού πολιτι-*

σμού. Η αυθαιρεσία — ή και η μυωπία κάποιων μεγάλων — προσπάθησε να χωρίσει έναν λαό. Η αυθαιρεσία όμως είναι πρόσκαιρα μόνο ισχυρότερη από τη *ratio* της δημοκρατικής βούλησης. Η πρόσφατη ειρηνική επανάσταση στη Λειψία και αλλού, η θέλησή σας να μην ανεχθείτε άλλο άδικο, αλλά και η βαθιά απαγοήτευσή σας αναδείχθηκαν παράγοντες ισχυρότεροι από τον ιστορικό παραλογισμό. Αυτό μας δείχνει, πως και τότε ακόμη ένας λαός δεν μπορεί οριστικά να διχοτομηθεί, όταν η διχοτόμηση αποτελεί κύρωση ιστορική, όταν δηλαδή έχει τις ρίζες της σε μία προϊστορία με τη βαρύτητα της ευθύνης για τον Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο. Αν όμως ένας λαός δεν μπορεί να διχοτομηθεί οριστικά, άλλο τόσο δεν μπορεί να διασπαστεί και ο πολιτισμός του, και συνακόλουθα ούτε και ο νομικός του πολιτισμός.¹ Η ταυτότητα του νομικού πολιτισμού δεν αναιρέθηκε, αλλά απλά δεν έβρισκε τρόπο έκφρασης κάτω από το σταλινικό καθεστώς. Κι άλλωστε αυτή η ταυτότητα του νομικού πολιτισμού είναι τόσο ριζωμένη στη γερμανική παράδοση, ώστε δεν θα ήταν δυνατόν να μην αντέξει στη μεγάλη δοκιμασία που της επιφύλαξε η ιστορία. Η διαπίστωση, ότι η νομικοπολιτιστική

1. Για τη διαμόρφωση της έννοιας του νομικού πολιτισμού (στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών) βλ. κυρίως L. M. Friedman, *Das Rechtssystem im Blickfeld der Sozialwissenschaften*, 1981, σελ. 202. Για την έννοια του «συνταγματικού πολιτισμού» βλ. κυρίως, P. Häberle, *Verfassungslehre als Kulturwissenschaft*, 1982. Βλ. επίσης, S. Jorgensen / J. Pöyhönen / C. Varga (Hrsg.), *Tradition und Fortschritt in den modernen Rechtskulturen*, ARSP, Beiheft 23, 1985. Για την επεξεργασία της έννοιας του νομικού πολιτισμού σε ένα ειδικό πεδίο (π.χ. το δίκαιο των πολιτικών κομμάτων) βλ. D. Th. Tsatsos, σε "Die öffentliche Verwaltung", 1988, σελ. 1 επ. Βλ. επίσης A. Sarat, σε "Law and Society Review", τόμ. 11 (1976), σελ. 427 επ.

ενότητα της Γερμανίας άντεξε, επιβεβαιώθηκε με τρόπο τραγικό. Την επιβεβαίωσε το παράδειγμα των χιλιάδων πολιτών, για τους οποίους το τείχος αποδείχθηκε ασθενέστερο από τη θέλησή τους για ελευθερία, είναι ιδιαίτερα το παράδειγμα πολλών που προτίμησαν την *ελπίδα της ελευθερίας από τη βεβαιότητα της ζωής τους* και γι' αυτό την άφησαν υπερήφανα να σβήσει κάπου κοντά στα τείχη. Και έτσι μοιάζει σαν επιστημονική προφητεία ο διεθνώς πρωτότυπος, τότε, ορισμός της πολιτείας, που το 1928 διατύπωσε στην υφηγητική του διατριβή, στα είκοσι ένα του χρόνια, ο Θεμιστοκλής Τσάτσος: Η ιστορία συνεχώς αναδεικνύει την ορθότητα της θεωρίας του ότι πολιτεία τελικά είναι η «εν λειτουργία συνένωση δικαίου και κοινωνίας».²

Διδασκαλία και έρευνα

3. Η συνεργασία μας έχει ως αντικείμενο τη μετεκπαίδευσή σας στο δίκαιο που θέλει να είναι και να λέγεται δημοκρατικό. Αλλά η μετεκπαίδευση, ως μορφή διδασκαλίας, δεν νοείται χωριστά από την έρευνα, αφού από εκεί αντλεί το περιεχόμενό της. Γι' αυτό και η διαδικασία επανένωσης της γερμανικής νομικής επιστήμης νοείται ως επανένωση τόσο στην έρευνα όσο και στη διδασκαλία.

4. Ο δικός μας ρόλος, δηλαδή ο ρόλος ενός Πανεπιστημίου της τέως Δυτικής Γερμανίας, σε αυτή τη διαδικασία μετεκπαίδευσης είναι τούτος: Καλούμεθα να σας προσφέρουμε εκείνα, που η νομική παιδεία

2. Βλ. Θ. Τσάτσος, Εισαγωγή στο πολιτειακό δίκαιο, Αθήνα 1928.

του κράτους που απορρίψατε σας απέκρυψε σκόπιμα, για να στηρίξει στα κενά της νομικής παιδείας σας την επιβίωσή του. Κενά, όμως, ίσως έχει η νομική σας παιδεία, δεν έχει όμως η δικαιοσύνη σας συνείδηση μέσα από την οποία διασώθηκε ο γερμανικός νομικός πολιτισμός. Χρόνια τώρα η επικοινωνία μας με πολλούς από αυτή την πλευρά μάς επιβεβαίωσε την πεποίθηση, πως μία έννομη τάξη που δεν θεμελιώνεται ούτε στο δίκαιο, ούτε στις συνειδήσεις των πολιτών μπορεί μεν να καθυποτάξει το περιεχόμενο των νόμων και την εξωτερική συμπεριφορά, ποτέ όμως τη δικαιοσύνη και την συνείδηση των ανθρώπων. Ώστε υπάρχουν, ευτυχώς, πεδία όπου ο άνθρωπος εμφανίζεται ισχυρότερος από την κρατική εξουσία.³

Η αέναη εκκρεμότητα της κρίσης περί του «ορθού»

5. Η επιστήμη αποτελεί διαδικασία διαλόγου. Ενός διαλόγου που αναζητεί μία αλήθεια. Για μας τους νομικούς επιστήμη είναι ο διάλογος με στόχο την αναζήτηση μίας δίκαιης πολιτείας. Γι' αυτό ακριβώς ο διάλογος δεν τελειώνει ποτέ, γιατί το κεντρικό ερώτημα παραμένει σε ιστορική εκκρεμότητα. Ο τερματισμός ενός τέτοιου διαλόγου και η λήξη αυτής της εκκρεμότητας είναι αδιανόητες εκδοχές. Κι αυτό γιατί από τη στιγμή που το νοηματικό περιεχόμενο του δικαίου θα θεωρηθεί οριστικό θα θεωρηθεί και ανεπίδεκτο αμφισβήτησης. Τότε όμως θα έχουμε χάσει από το γνωστικό μας πεδίο το νόημα της ελευθερίας.

3. Βλ. A. Görlitz / R. Voigt, Rechtspolitologie, 1985, σελ. 197

6. Η λειτουργία της επιστήμης, κυρίως της νομικής επιστήμης, στην ιστορία των πολιτειών δεν αποκόπηκε ποτέ από τις θεμελιώδεις αρχές του συγκεκριμένου πολιτεύματος. Η ανθρωπότητα έζησε και τις καλές, αλλά και τις τραγικές συνέπειες αυτού του δεδομένου.⁴

α) Δεν είναι τυχαίο ότι τα αυταρχικά κράτη στηρίζονται σε μία έννοια «δικαιοσύνης» αναλλοίωτης και ποινικά κατοχυρωμένης⁵. Με βάση αυτή την έννοια της δικαιοσύνης «εκπαιδεύουν» και «παράγουν» νομικούς με προδιαμορφωμένη συνείδηση, «κατάλληλη» να στηρίξει το συγκεκριμένο καθεστώς της ανελευθερίας.

β) Στη Δημοκρατία, αντίθετα, δεν καθορίζει το κράτος τη σκέψη, αλλά η σκέψη καθορίζει το κράτος. Για το Πανεπιστήμιο, αυτή η πρωταρχικότητα της σκέψης συγκεκριμενοποιείται με τη συνταγματική αρχή της ελευθερίας της έρευνας και της διδασκαλίας.⁶ Έτσι φτάνουμε στο κεντρικό κριτήριο διάκρισης μεταξύ του κράτους στο οποίο ήρθατε από το κράτος το οποίο απορρίψατε και καταλύσατε: Αυτό που εδώ θα βρείτε δεν είναι βέβαια ένας νομικός παράδεισος δικαιοσύνης και Δημοκρατίας. Θα βρείτε, όμως, μία αντίληψη περί κράτους, περί δικαίου και περί πολιτικής που είναι ανοικτή, δηλαδή

4. Για τις ιδιαίτερες γερμανικές εμπειρίες από αυτή τη σχέση βλ. αντί πολλών π.χ. B. Rüthers, Die unbegrenzte Auslegung, 3η έκδ., 1988.

5. Βλ. για το Συνταγματικό Δίκαιο, αντί πολλών, P. Häberle, σε "Archiv für öffentliches Recht", τόμ. 110 (1985), σελ. 329 επ. (ειδικά σελ. 345 επ.).

6. Βλ. P. Häberle, ό.π. (σημ. 5), σελ. 349 επ. και A. Μάνεσης, Η συνταγματική προστασία της ακαδημαϊκής ελευθερίας, σε: Συνταγματική Θεωρία και πράξη, 1980, σελ. 674-714.

αέναα εξελισσόμενη και κυρίως *επιδεκτική* αμφισβήτησης.⁷ Είναι επίσης σημαντικό να τονισθεί, ότι η Δημοκρατία αντιμετωπίζει και τους *εχθρούς* της με βάση τις αρχές του κράτους δικαίου, αρνούμενη να υιοθετήσει τις μεθόδους με τις οποίες η ίδια διώχθηκε.⁸

Ανακαθορισμός του παρελθόντος

7. Η θέση, ότι η αντίληψη για το κράτος, το δίκαιο και την πολιτική είναι ανοικτή, αέναα εξελίξιμη και *επιδεκτική* αμφισβήτησης *δεν αφορά μόνο το μέλλον*. Αφορά και το παρελθόν και εμπεριέχει την (εκ νέου;) γνώση του παρελθόντος ως προς το κράτος, το δίκαιο και την πολιτική. Το «*παρελθόν*», βέβαια, δεν είναι σήμερα υπαρκτό, διότι έχει ήδη υπάρξει. Γι' αυτό και το παρελθόν *δεν βιώνεται*, αλλά μέσω της ερμηνείας του *νοείται*. Το τι ήταν λοιπόν (εδώ) «*κράτος*», «*δίκαιο*» και «*πολιτική*» θα προκύψει από την *ερμηνεία της ιστορίας*. Αλλά η ερμηνεία της ιστορίας *υπόκειται σε αέναη εξέλιξη* και ανακαθορισμό. Οι νέες γενιές έχουν το δημοκρατικό δικαίωμα να δώσουν τη δική τους ερμηνεία για το ιστορικό πα-

7. Για τη σκέψη αυτή σε συνάρτηση με το πρόβλημα της νομιμοποίησης βλ. *A. Μάνεσης*, Το Συνταγματικόν Δίκαιον ως τεχνική της πολιτικής ελευθερίας, σε: Συνταγματική θεωρία και Πράξη, 1980, σελ. 11-61. *D. Th. Tsatsos*, Von der Würde des Staates zur Glaubwürdigkeit der Politik, 1987 και την αξιολόγηση της σχετικής θεωρίας από τον *P. Häberle*, σε "Juristenzeitung" 1990, σελ. 227 επ.

8. Βλ. *W. Schmitt-Glaeser*, Missbrauch und Verwirkung von Grundrechten im politischen Meinungskampf, 1968. *K. Hesse*, Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland, 16η έκδ. 1988, Rnr. 694.

ρελθόν του κράτους, του δικαίου και της πολιτικής.⁹ Πρόκειται για μία ασφαλώς *επώδυνη* για σας επεξεργασία του παρελθόντος που όμως αποτελεί προϋπόθεση της επανένωσης της νομικής επιστήμης σε αυτή τη χώρα. Ας μην ξεχνάμε ότι ο νοηματικός ανακαθορισμός του παρελθόντος είναι μορφή ελευθερίας, ισότιμης με το δικαίωμα που έχει ο πολίτης στο παρόν και στο μέλλον του. Για μία τέτοια αναγωγή στο παρελθόν προσφέρει σημαντικά εναύσματα η λαμπρή ιστορία του Πανεπιστημίου της Halle.¹⁰ Εδώ οι σκέψεις της Αναγέννησης πέρασαν στο δίκαιο, εδώ ξεκίνησε η διδασκαλία για την απελευθέρωση της επιστήμης από τη Θεολογία. Εδώ, τέλος, το 1707 ο *Johann Peter von Ludewig* εισήγαγε τον όρο και τον κλάδο της *συνταγματικής ιστορίας*, διδάσκοντας ότι η ιστορία αποτελεί προϋπόθεση γνώσης του ισχύοντος δικαίου.¹¹

Η ιστορική δυναμική υπερβαίνει την κανονιστική δύναμη του θετικού δικαίου

8. Επιτρέψτε μου στο σημείο αυτό να υποβάλω στην κρίση σας μία θέση που ίσως εντάξει το θέμα μας σε ένα γενικότερο πλαίσιο συνταγματικής θεωρίας. Η θέση μου είναι η εξής: Η επανένωση των δύο Γερμανιών και η λειτουργία μιας ενιαίας έννομης τάξης, στηριγμένης στο σύνολο του γερμανικού λαού,

9. Βλ. *M. Stolleis*, Staat und Staatsraison in der frühen Neuzeit, 1990, σελ. 9.

10. Βλ. σχετικά *M. Stolleis*, Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland, τόμ. 1, 1988, σελ. 288 επ.

11. Βλ. *H. Boldt*, Einführung in die Verfassungsgeschichte, 1984, σελ. 126 επ.

αποτελεί ιστορικά και νομικά — δηλαδή νομικοπολιτιστικά — γεγονός διαπλαστικό και δημιουργικό και όχι μία απλή «προσθήκη εδάφους». Ακολουθούν δύο λόγια θεμελίωσης της θέσης αυτής (α) και η συναγωγή κάποιων συμπερασμάτων (β):

α) Για τη θεμελίωση της θέσης μου σημειώνω τούτο: ο διαπλαστικός και δημιουργικός χαρακτήρας της ένωσης των δύο Γερμανιών δεν αναιρέθηκε, επειδή προτιμήθηκε — αντί της *ισότιμης και δημιουργικής επανένωσης* με αναγωγή στη συντακτική εξουσία του ενιαίου πια γερμανικού λαού — η «*προσχώρηση*» της πρώην «*Λαϊκής Δημοκρατίας*» στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία κατά το άρθρο 23 παρ. 1 εδ. β. του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης. Η λέξη «*προσχώρηση*» στο άρθρο 23 παρ. 1 εδ. β. δεν είναι ισχυρότερη από την πολιτική νομοτέλεια των ιστορικών φαινομένων. Η από πλευράς λαού, *εδάφους* και *πολιτισμού* συντελούμενη ολοκλήρωση της Γερμανίας με την άρση μιάς βίαιης διχοτόμησης, ούτε συντελείται, ούτε συλλαμβάνεται ως πρόσθεση αριθμών και τετραγωνικών μέτρων, αλλά μόνο ως *ιστορική διαδικασία*. Άσχετα με το πρόβλημα της *νομικής συνέχειας* της Γερμανίας, που διασφαλίστηκε με την επιλογή της διαδικασίας της «*προσχώρησης*», βρισκόμαστε μπροστά σε *νέα αφετηρία* της ενιαίας πλέον γερμανικής έννομης τάξης. Έτσι τίθενται νέοι όροι παραγωγής και ανάπτυξης *νομικού πολιτισμού*. Αφού το κράτος και το δίκαιο *δεν καθορίζουν*, αλλά *καθορίζονται* από την εξελισσόμενη πολιτική σκέψη, δεν μπορεί να παραμείνουν αναλλοίωτα στην ουσία τους, όταν, μετά από σαράντα χρόνια συντελείται η επανένωση δύο γερμανικών κοινωνιών. Εδώ έχουμε την ιστορική επιβεβαίωση της *χρεωκοπίας* της θεωρίας για τη *στεγανή διάκριση κράτους και*

κοινωνίας, μιάς θεωρίας που στήριξε τις μοναρχίες, τον αυταρχισμό και τον φιλελευθερισμό.¹² Το κράτος, από την ώρα που η Δημοκρατία του αρνείται τα μυθικά του στοιχεία, αποτελεί μια *πολιτική τάξη*. Τούτο σημαίνει ότι το κράτος δεν μπορεί να είναι κάτι άλλο από το κοινωνικό μόρφωμα που εκφράζει. Πρόκειται δηλαδή για τη μετάβαση από την *κρατική στη λαϊκή κυριαρχία*. Η μετάβαση αυτή σημαίνει ότι *κάθε ιστορικοθεσμική αλλοίωση της κοινωνίας* βρίσκει την ανταπόκρισή της στη μορφή και στο περιεχόμενο της όλης πολιτείας. Μόνο μέσα σε μια τέτοια λογική είναι νοητή και εφικτή η νομιμοποίηση της κρατικής εξουσίας.¹³ Αυτό ισχύει και για την ένωση των δύο Γερμανιών.

β) Αν δεχθούμε τον δημιουργικό και διαμορφωτικό χαρακτήρα της Ένωσης που συντελέστηκε, τότε δεχόμαστε αναγκαία πως και η διαδικασία της *ενοποίησης της γερμανικής νομικής επιστήμης* (στη διδασκαλία, στην έρευνα και στην πρακτική εφαρμογή) έχει αντίστοιχα τον ίδιο δημιουργικό και διαπλαστικό χαρακτήρα, και επομένως είναι δημιουργική *νομικού πολιτισμού*. Όταν το Σύνταγμα αναφέρεται στον λαό, ως την *πηγή κάθε κρατικής εξουσίας*, αναφέρεται στο *αξιολογικό της θεμέλιο*.¹⁴ Αλλά και η *ratio* της εξουσίας ως αξιολογικό θεμέλιο της έννομης τάξης υπόκειται στον νόμο του *αέναου ιστορικού νοηματικού της αναπροσδιορισμού*. Για την

12. Βλ. κυρίως K. Hesse, σε "Die Öffentliche Verwaltung", 1975, σ. 437 επ.

13. Βλ. D. Th. Tsatsos, ό.π. (σημ. 7), σελ. 26 επ.

14. Βλ. F. C. von Savigny, Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung der Rechtswissenschaft, 2η έκδ. 1840, σελ. 11: "Das Recht wächst also mit dem Volke fort... der eigentliche Sitz des Rechts des gemeinsame Bewusstseyn des Volkes sey".

ένωση των δύο Γερμανιών η προηγούμενη σκέψη συγκεκριμενοποιείται και στο πεδίο της νομικής σκέψης: ο καθορισμός της *ratio* ως αξιολογικού θεμέλιου της κρατικής εξουσίας καθορίζεται τώρα πια από περισσότερους ανθρώπους, από μία διευρυμένη και ανασυντεθειμένη κοινωνία, από την *ενιαία γερμανική κοινωνία*. Αυτή η κοινωνία, στη νέα της πολιτική ενότητα, έχει και το δικαίωμα και την αποστολή να *στηρίζει* ή να *αναθεωρήσει* έννοιες και αξίες, δηλαδή τον νομικό της πολιτισμό, στο πλαίσιο βέβαια των *δημοκρατικών διαδικασιών* που προβλέπει ο Θεμελιώδης Νόμος που τώρα ισχύει για ολόκληρη την ενωμένη Γερμανία. Αυτή η σκέψη ασφαλώς βρίσκεται στις βάσεις της πολιτικής λογικής που εκφράστηκε με την υπογραφή της «Συμφωνίας Ένωσης των δύο Γερμανιών της 31 Αυγούστου 1990». Το άρθρο 4 της συμφωνίας προβλέπει την αναθεώρηση του άρθρου 146 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης που προσλαμβάνει το εξής περιεχόμενο: «Αυτός ο *Θεμελιώδης Νόμος*, που μετά την ολοκλήρωση της ενότητας και της ελευθερίας της Γερμανίας ισχύει πια για ολόκληρο τον γερμανικό λαό, παύει να ισχύει την ημέρα που θα τεθεί σε ισχύ ένα *Σύνταγμα* που θα ψηφίσει ο γερμανικός λαός με μία ελεύθερη απόφασή του». ¹⁵ Η εκ νέου υπογράμμιση της *προσωρινότητας* του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης δεν σημαίνει αμφισβήτηση της αξίας και της καλής λειτουργίας του επί σαράντα ολόκληρα χρόνια. ¹⁶ Άλ-

15. Οι υπογραμμίσεις των όρων «Θεμελιώδης Νόμος» και «Σύνταγμα» είναι δικές μου και, φυσικά, όχι του συνταγματικού κειμένου!

16. Βλ. U. Battis / E. G. Mahrenholz / D. Th. Tsatsos, (Hrsg.), Das Grundgesetz im internationalen Wirkungszusammenhang, 1990.

λωστε τα Σύνταγματα δεν νομιμοποιούνται διότι είναι «καλά», αλλά διότι *πηγάζουν* από τη λαϊκή θέληση ή πάντως *έγκριση*. ¹⁷ Πολύ σωστά, λοιπόν, η χρήση της λέξης *Σύνταγμα* επιφυλάχθηκε για την ημέρα που η διαδικασία δημοκρατικής νομιμοποίησης της ενιαίας δημοκρατικής έννομης τάξης θα έχει ολοκληρωθεί με τη δημοκρατική διαδικασία ψήφισης Συντάγματος, δηλαδή με την ενεργοποίηση της *συντακτικής εξουσίας* του γερμανικού λαού. Και οι έννοιες τροφοδοτούνται νοηματικά *μόνο από τη λογική της ιστορίας*. Μόνο τότε αποκτούν ακριβές περιεχόμενο και λειτουργούν *αξιόπιστα*. Αυτό κατ'εξοχήν ισχύει για την έννοια *Σύνταγμα*.

Επωμίζεται ευθύνη

9. Όπως επισήμανα, όλες οι δημοκρατικές πολιτείες αποτελούν πολιτικές τάξεις υπό αέναο ιστορικό *ανακαθορισμό*. Αποφασιστικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία ιστορικού ανακαθορισμού έχει η νομική επιστήμη, η ενιαία πια γερμανική νομική επιστήμη, που επωμίζεται νομιμοπολιτιστική ευθύνη με ευρωπαϊκή διάσταση. Η Ευρώπη βέβαια δεν είναι ακόμα ένα κράτος, αλλά μία κοινότητα κρατών σε μία ιστορική διαδικασία κατά την οποία τα κρατικά σύνορα γίνονται ασθενέστερα και οι *λαοί ισχυρότεροι*. Και η Ευρώπη λοιπόν, θα έλεγα κατ'εξοχήν η Ευρώπη, εξελίσσεται. Η εξέλιξη αυτή αναμένει από σήμε-

17. Βλ. κυρίως H. P. Schneider, σε "Spiegel", τεύχος 34/1990, σελ. 19 ό.π. που ρητά αξιώνει δημοκρατικές διαδικασίες ψήφισης ενός νέου Συντάγματος. Βλ. επίσης, F. Benda, σε "Die Zeit", Nr. 38 της 14.9.1990, σελ. 13 και P. Häberle, σε Archiv für öffentliches Recht, τόμ. 112 (1987), σελ. 54 επ.

ρα τη νομικοπολιτιστική συμβολή της ενιαίας Γερμανίας στην ανάπτυξη ενός ευρωπαϊκού νομικού πολιτισμού.¹⁸

10. Επιτρέψτε μου τώρα να μεταφέρω αυτή τη θεώρηση στο πεδίο πραγμάτωσης της κοινής διδακτικής αποστολής των δύο μας Νομικών Σχολών: Εμείς από την πρώην Δυτική Γερμανία δεν ήρθαμε εδώ για να σας παρουσιάσουμε έναν παράδεισο έννομης τάξης και να σας παρακαλέσουμε να συμμετάσχετε παθητικά σε μία, μονόπλευρα από μας διαμορφωμένη διαδικασία μετεκπαίδευσης. Αντίθετα, επιθυμούμε να πραγματώσουμε την ένωση στο πεδίο της νομικής σκέψης από κοινού μαζί σας. Η θαρραλέα κατάλυση του αυταρχικού κράτους, εδώ, δεν σημαίνει μία στείρα άρνηση χωρίς ένα βλέμμα προς το μέλλον. Κανείς δεν επαναστατεί και δεν ανατρέπει ένα κράτος του αδίκου χωρίς ελπίδες, χωρίς οράματα, αλλά και χωρίς συγκλονιστικές απογοητεύσεις. Επιτρέψτε μου να σημειώσω εδώ, ότι η Δημοκρατία στην ιστορία της κορυφωνόταν κυρίως μετά από μία μακρόχρονη κατάλυσή της. Η αποκατάσταση της Δημοκρατίας υπήρξε πάντα ιστορικά σημαντικότερη από την εγκατάστασή της. Η καταπίεση γεννά στον άνθρωπο δυνάμεις που οξύνουν την πολιτική του σκέψη και την πολιτική του ευαισθησία. Αυτή η πολύ ακριβοπληρωμένη ευαισθητοποίησή σας, συνοδευόμενη από την από μέρους σας επώδυνη επανεξέταση της σχέσης σας με το παρελθόν,

18. Για το θέμα αυτό βλ. *H. Coing*, Von Bologna bis Brüssel, 1989. *P. Häberle*, σε *Jahrbuch des öffentlichen Rechts*, 37 (1988), σελ. 35 επ. *W. Bernhardt*, *Verfassungsprinzipien, Verfassungsgesichtsfunktionen, Verfassungsprozessrecht*, σε EWG-Vertrag, 1987, σελ. 65 επ.

θα είναι η πολύτιμη και αναντικατάστατη συμβολή σας στην κοινή μας προσπάθεια.

Δημοκρατία και αμφισβήτηση

11. Μπαίνουμε σε μία κοινή μετεκπαιδευτική διαδικασία. Ούτε από τις δημοκρατικές, τις ως τώρα «δυτικές», πολιτείες έλειψαν οι δυνάμεις, που ως αποστολή της εκπαίδευσης θεωρούν τη διαμόρφωση συνειδήσεων κατάλληλων για την αποδοχή μιάς και μόνο αντίληψης για το κράτος και το δίκαιο. Με τη Δημοκρατία όμως δεν συμβιβάζεται αυτή η αντίληψη. Με τη Δημοκρατία συμβιβάζεται μόνο η θέση ότι ο καθορισμός του νοήματος του κράτους, του δικαίου και της πολιτικής είναι έργο των γενεών που διαδέχονται η μία την άλλη. Δημοκρατία είναι το κράτος που δεν θέλει μέσα από τις εκπαιδευτικές του λειτουργίες να αποφύγει την αμφισβήτησή του. Αυτό το αγαθό της αμφισβήτησης διασφαλίζει ο Θεμελιώδης Νόμος με την επιτυχή λειτουργία του εδώ και σαράντα ολόκληρα χρόνια και με την παγκόσμια ακτινοβολία του.

12. Για μας τους δασκάλους ας πω και τούτο: Θα επιτύχουμε στο έργο μας, αν αντέξουμε να νιώσουμε ως κορυφαία μας στιγμή τη στιγμή της εμπεριστατωμένης αμφισβήτησής μας από τους ίδιους τους μαθητές μας. Με αυτή την υπέρβαση του εαυτού μας θα βιώσουμε το πραγματικό νόημα της ελευθερίας. Ή, για να χρησιμοποιήσω τα λόγια της Ρόζα Λούξεμπουργκ, ελευθερία είναι η ελευθερία εκείνου που σκέπτεται αντίθετα.¹⁹ Αυτή, νομίζω, πως ήταν και

19. *Rosa Luxemburg*, *Die russische Revolution*, σε *Politische Schriften*, τόμ. III, 1968, σελ. 106 (ειδικά σελ. 134).

η κραυγή των επαναστατημένων συμπολιτών σας από τους δρόμους της Λειψίας, όπως την άκουσε με αγωνία, σεβασμό και κατανόηση η ανθρωπότητα.